

MÜTAREKE DÖNEMİNDE GAYRİMÜSLİM MUHACİRLERİN İSKÂNI

*Selçuk URAL**

ÖZET

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, İtilâf Devletlerine karşı bir ölüm-kalım mücadelesine girişti. Ermeniler, Rusya'nın doğal müttefiki olarak devlet aleyhine harekete geçtiler. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, Geçici Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkararak, devlet aleyhinde faaliyet gösteren Rum ve Ermenileri başka yerlere sevk etti. Rusya'nın savaştan çekilmesiyle muhacirlerin yerlerine iade edilmeleri gündeme geldi. Bu yöndeki uygulama Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından önce başlatıldı. Fakat uygulama bir çok sorunu da beraberinde getirdi.

Bu çalışmada muhacirlerin iade ve iskânları sürecinde ortaya çıkan sorunlar ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler:

Ermeniler, Rumlar, Geçici Sevk ve İskân Kanunu, Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rumlar ve Ermeniler, Çarlık Rusya'dan yana olduklarını ilân ettikleri gibi, Osmanlı Devleti aleyhinde her türlü faaliyetin içerisinde yer aldılar¹. Bunlar arasında Osmanlı ordusu aleyhinde casusluk yapmak, birliklerden firar etmek, çeteler teşkil ederek Türk köylerini basmak ve nihayet ordunun ikmal merkezlerine saldırılar düzenlemek gibi faaliyetler sayılabilir². Bütün bunlar cephede ve cephe gerisinde orduyu zor duruma sokarken, devlet otoritesinin de kaybolmasına yol açmaktaydı. Mevcut duruma daha fazla müsamaha göstermeyen Osmanlı Hükümeti, 27 Mayıs 1915'te Geçici Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkardı. Adından da anlaşılacağı üzere kanun devletin güvenli-

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / sural25@hotmail.com

¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/3, Ankara 1983, s. 20.

² G. Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, çev. Nazmi, Ankara 1935, s. 31.

ğini tehlikeye sokan kişilerin geçici olarak başka yerlere sevk ve iskânını ön görüyordu³.

“1918 yılına gelindiğinde, tehcire tâbi tutulan şahıslar hakkında Osmanlı hükümetinde bir faaliyet gözlenmektedir. Bu faaliyetlerin ilk ışığını Brest Litovsk müzakereleri esnasında görmek mümkündür... Nitekim 10 Nisan tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında aynen Rum ve Ermeniler gibi, Suriye’den tehcir edilmiş Araplar’dan altmış yaşını geçen ve yardıma muhtaç olanların memleketlerine iadesi kararlaştırılmıştı..”⁴.

Muhacirlerin iadesine karar verilmesini iç ve dış nedenler olmak üzere iki gurupta toplamak doğru olacaktır. İç nedenlerin başında devlet otoritesinin ve bölge güvenliğinin sağlanması hususlarında yaşanan sıkıntıların ortadan kalkmış olması gösterilebilir. Zira Rum ve Ermeni azınlığını devamlı surette Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtan Rusya, savaştan çekilmişti. Dolayısıyla Rusya’nın yıkıcı çalışmalarına engel olmak için çıkarılmış olan Geçici Sevk ve İskân Kanunu’na artık gerek kalmamıştı. İkinci neden ise savaş boyunca durma noktasına gelen sosyal ve ekonomik hayatı canlandırma düşüncesiydi. Üçüncü neden ise, müslim ve gayrimüslim vatandaşlar arasında düşmanlıklara son vermek ve iç barışı yeniden tesis etmektir. Dış sebebin başında ise Avrupa kamuoyunda yıllardır sürdürülen ve Osmanlı Devleti’nin bir kısım vatandaşlarını ölüme terk ettiği temasını işleyen olumsuz propagandaya son vermek geliyordu.

Hükümetin muhacirleri geri döndürme kararı hiç kuşkusuz iç barış açısından büyük öneme sahipti. Fakat böyle düşünmeyen, kararı bahane ederek geçmişin hesaplaşmalarını gündeme getirmek isteyenler vardı. Bunların başında Mebusan Meclisi’ndeki bazı Rum ve Ermeni kökenli mebuslar geliyordu. Mebuslar, muhacirlerin nasıl iade edileceğini, nasıl barınacaklarını ve işlerinin nasıl sağlanacağını sormak ve bu hususlarda çözüm yolları önermek yerine, doğrudan Geçici Sevk ve İskân Kanunu’nu hedef alan konuşmalar yaptılar. Trabzon Mebusu Yorgi Yuvanidis Efendi bir konuşmasında; Rum ve Ermenilerin 1914 ile 1915’te hükümete karşı izledikleri politikaları görmezlikten gelerek, Tehcir Kanunu’nun çıkarılmasını gerektirecek bir durum olmadığını, üstelik hükümetin uygula-

³ Y. H. Bayur, *a.g.e.*, s. 35. Kanunun uygulanması hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)* Ankara 2001, s. 47-85.

⁴ İbrahim Ethem Atnur, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi”, *Atatürk Yolu*, IV/14, Ankara 1994, s. 121-122.

malarıyla Rumları tehcir değil, imha ettiğini iddia etti⁵. Tekirdağ Mebusu Dimistokli Efkalidis Efendi ise, hükümetin Rum erkeklerini silâh altına alırken, ailelerini başka bölgelere sürgün ettiğine değindi. Efkalidis Efendi'ye göre Osmanlı Devleti tehcir yüzünden insanlık ve batı medeniyeti karşısında kendini savunamayacak bir hâlde düşürüldü⁶.

Gayrimüslim kökenli mebuslara karşılık Türk mebuslar ise konuşmalarında üç hususa dikkat çektiler:

1- Tehcir güvenlik endişelerinden kaynaklanan zorunlu bir uygulamaydı.

2- Türkler, hem Rus ordularının hem de Rum ve Ermeni çetelerinin katliamları sonucunda büyük zulme uğramışlardır.

3- Tehcirin sorumluluğu bir millete yüklenemez. Bu uygulama tamamen hükümetin sorumluluğundadır⁷.

Konuşmalar sırasında hükümeti temsilen söz alan Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey ise, gayrimüslim muhacirlerin memleketlerine iadelerinin yanı sıra, tehcir esnasında görevlerini kötüye kullananların tespiti için çalışmalara başladığını belirtti⁸.

Yorgo Yuvanidis ve Efkalidis Efendiler 150 ila 500 bin civarında Rum'un tehcir edildiğini ileri sürmekteydi⁹. Esasında bu sayılar gerçekleri yansıtmıyordu. Çünkü Yunan başbakanı Venizelos, 3-4 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'na verdiği muhtırada 1912 nüfus istatistiğine dayanarak Trabzon'dan Sinop'a kadar uzanan bölgede yaşayan Rumların sayısını 477.828 olarak vermektedir¹⁰. Bu sayı esas alındığında 500.000 Rum'un tehcir edilmesi mümkün değildi. Pontus Hareketi'nin en ateşli savunucusu olan Trabzon Metropolitisi Hrisantos bile 2 Mayıs 1919'da Paris

⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, TBMM Yayını, Ankara 1992, I, 294.

⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, I, 287, 297.

⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, I, 296-297. Bu anlayış 12 Şubat 1919'da İtilâf Devletlerine verilen muhtırada da aynen yer almıştır. Geniş bilgi için bkz. *İkdam*, nr. 7924, 3 Mart 1335 (1919); *Memleket*, nr. 28, 9 Mart 1335 (1919).

⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, I, 286; *Atı*, nr. 333, 9 Kânunievvel 1334 (9 Aralık 1918).

⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, I, 287, 294.

¹⁰ Pavlidis'in 1956 yılında Atina'da yayınlanan ve *Pontus Cumhuriyeti Nasıl ve Niçin Başarıya Ulaşamadı* adını taşıyan eserinde Pontus'un sınırları şöyle belirtiyordu: "Pontus Rus hududundan başlar, Trabzon ve Sivas vilâyetlerinin tamamını ve Kastamonu vilâyetinin bir kısmını içine alarak, Karadeniz kıyısı boyunca Sinop ötesine kadar uzanır" (Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası*, İstanbul 1974, s. 30).

Barış Konferansı'na sunduğu muhtırada ister tehcir, ister kendi istekleriyle göç eden Rumların sayısını 250.000 olarak göstermekteydi¹¹. Gerçek bu iken, Rum mebusların verdiği rakamlarla ilgili olarak iki sonuç ortaya çıkmaktaydı. Birincisi mebuslar Balkan Savaşı sırasında kendi istekleriyle adalara ve Rusya'ya göç eden Rumları da tehcir edilmiş gibi göstererek, Osmanlı Hükümeti'nin sözde günahını artırmak niyetindeydiler. İkinci husus daha ziyade siyasi amaç taşımaktaydı: Mütarekenin yarattığı ortamdan faydalanarak tehcir kapsamı dışındaki Rumları da Batı Anadolu'ya ve Doğu Karadeniz'e getirerek nüfus üstünlüğünü ele geçirmek ve nihayet Wilson Prensipleri'nin 12. maddesine dayanarak adı geçen bölgelerde Rum devleti kurmanın hesapları yapılıyordu.

İngiltere'nin soruna yaklaşımı ise bunu kolaylaştırmaktaydı. Zira İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, hükümetine gönderdiği telgrafta; komiserliğin tehcir sırasında gayrimüslim çocukları ailelerine teslim etmek ve muhacirler ile mültecilerin eski yerlerine iadelerini içeren iki görev üstlendiğini belirtmekteydi. Bu husus Osmanlı Hükümeti'ne verilen notada da açıkça dile getirildi. Notada; İngiliz Hükümeti'nin Hıristiyan Osmanlı tebaasının savaş sırasında tehcir ve öldürülmelerinden doğan sorumluluğu uluslar arası bir sorun olarak gördüğü, Rum ve Ermeni muhacirlerin eski yerlerine iade edilmesinin de komiserliğin görevi olduğu vurgulanmaktaydı¹². İngiliz Yüksek Komiserliğin iki numaralı adamı Amiral Webb ise birinci hususun (çocukların iadesi) bir takım zorluklar taşıdığını kabul ederek, Komiserliğin ikinci hususla ilgilenmesinin daha doğru olacağını öne sürmekteydi. Amiral Webb, Londra'ya gönderdiği bir raporda; muhacirlerin iadesi noktasında Rum ve Ermeniler arasında herhangi bir ayırım yapmadıklarını ifade etmekteydi. Yüksek Komiserlik iade hususunda Osmanlı Hükümeti'nin çalışmalarını izlemek ve eksiklikleri tespit etmek amacıyla subaylarından Heathcote Smith'i görevlendirdi¹³. Buna karşın İngiliz Yüksek Komiserliği, en az gayrimüslim muhacirler kadar yekün tutan ve onlardan daha fazla sefaletе düşmüş olan Türk muhacirleri sorunuyla ilgilenmek taraftarı değildi. Heathcote Smith'in görevlendirilmesi İngiltere'nin ve Yüksek Komiserliğin muhacirlerin iadesinde taraf ve müdahil olduğunun en açık işaretiydi¹⁴.

¹¹ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1993, I, 66-68.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbâli Evrak Odası (BEO), nr. 346480.

¹³ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1986, s. 40-41, 48.

¹⁴ BOA, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa Kalemî Kataloğu (DH-KMS), 50-2/45; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1994, s. 263.

Osmanlı Hükümeti, tehcir sorununun savaş sonrasında ilişkileri olumsuz yönde etkilememesi için muhacirlerin iade ve iskân işine 1918 sonbaharında ciddi şekilde eğilmeye başladı¹⁵. Dahiliye Nezareti 21 Ekim 1918'de bütün vilâyetlere gönderdiği yazıda; Meclis-i Vükelâ'nın muhacirlerin eski yerlerine dönmesine karar verdiğini hatırlatarak, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ vilâyetleri ile Erzincan Sancağı dahilinde iâşe ve barınma sorunları halledildikten sonra, buralara dönmek isteyen muhacirlerin bir program çerçevesinde peyderpey gönderilmesini istedi¹⁶. Fakat doğu vilâyetleri ve özellikle Rus işgaliyle birlikte büyük yıkıma uğramış olan vilâyetlerin muhacirleri kabulü mümkün gözüküyordu. Çünkü bu vilâyetlerde iâşe ve barınma hususunda büyük sorunlar yaşanıyordu¹⁷.

Üstelik iade kararının alındığı 10 Nisandan, Ekim ayına kadar geçen süre içerisinde hazırlıklar henüz tamamlanamamıştı. Esasında Kafkas, Irak ve Suriye cephelerinde askerî hareketliliğin devam etmesi muhacirlerin iadesi hususunda ciddi ilerlemelerin sağlanmasını zorlaştırdığı da gözden uzak tutulmamalıdır. Öyle ki 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgraflarda doğu vilâyetlerinin durumunun hiç de iyi olmadığını ifade etmekteydi¹⁸.

I- Muhacirin Müdiriyeti'nin Görevlendirilmesi

Hükümet, 21 Ekim 1918 tarihli yazının ardından muhacirlerin sevk ve iskânını bir program çerçevesinde halletmek üzere Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak çalışmalarını yürüten Muhacirin Müdiriyyet-i Umûmîliği'ni görevlendirdi. Müdüriyyet, hazırlıklar ve çalışmalar hakkında Adliye ve Dahiliye Nezaretlerinin oluşturduğu ortak komisyona sık sık bilgi vermekle yükümlü tutuldu¹⁹.

¹⁵ Dahiliye Nazırı İsmail Bey imzasıyla 14 Eylül 1918'de Trabzon Vilâyeti'ne gönderilen telgrafta "Esbab-ı askeriyeye binaen dahile alınan vilâyet ahalisinden Rumların yerlerine avdetlerinde bir mahzur görülmemiş ve Samsun ve Sivas'a tebligat ifa edilmiştir" denmekteydi (BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî Kataloğu (DH-ŞFR, 91/149).

¹⁶ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kataloğu (DH-EUM-AYS), 2/41.

¹⁷ BOA, DH-ŞFR, 87/23.

¹⁸ Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu (ATASE, İSH), K. 5, G.142, B.142-1, 2, 3.

¹⁹ *Atı*, nr. 328, 4 Kanunievvel 1334 (4 Aralık 1918).

Muhacirin Müdüriyeti ilk safhada iki önemli sorunla karşılaştı. Bunlardan ilki nakil ve iskân sırasında yapılacak masrafların karşılanmasıydı. İkinci husus ise nakil vasıtalarının yetersizliği idi.

T a h s i s a t

Muhacirlerin iadesi hususunda hiç şüphesiz en önemli sorun masrafların nereden ve nasıl karşılanacağıydı. Hükümet, iade ve iskân kararının alınmasından sonra masrafların Seferberlik Tahsisatı'ndan karşılanmasına karar verdi. 1919 yılına girildiğinde tahsisatta bulunan paranın kullanılıp kullanılmayacağı sorunu ortaya çıktı. Dahiliye Nezareti paranın mali yılbaşından sonra da kullanılması hususunda ilgili vilâyetlere yazı gönderdi²⁰. Nezaret, 11 Mart 1919'da vilâyetlere gönderdiği telgrafta ise, 1919 yılı Mart ayından itibaren Seferberlik Tahsisatı'na son verildiğini, buna karşın muhacirler için yapılacak masrafların "Muhacirin Tahsisatı'ndan" karşılanacağını bildirdi. Nezaret ayrıca tahsisatın kısıtlı olduğunu, aşırı harcama yapılması durumunda paranın iki, üç ay içinde biteceğini ve muhacirlerin perişan bir hâlde ortada kalacağını vurgulayarak masrafların doğru kişilere ve uygun ölçülerde yapılmasını emretti²¹.

Sevk işlemlerinin başlamasıyla bazı vilâyetler seferberlik tahsisatının Harbiye Nezareti'nin sorumluluğunda olduğunu düşünerek, buradan para talep ediyorlardı. Harbiye Nezareti de Dahiliye Nezareti'ni bilgilendirdikten sonra istenen parayı gönderiyordu. Yazışmaların uzun zaman alması muhacirleri zor durumda bırakacağını düşünen Dahiliye Nezareti, vilâyetlere 9 Aralık 1918'de gönderdiği bir yazıda; muhacirler için harcanacak paranın doğrudan doğruya kendilerinden istenmesini emretti²². Bu şekilde paranın kısa sürede gönderilmesi ve muhacirlere harcanmasının yolu açılmış oldu.

Muhacirin tahsisatı sadece yol masraflarının karşılanmasında kullanılmadı. Tahsisat, işenin olmadığı, ya da yetersiz kaldığı sancakların işe ihtiyacını karşılamakta da kullanıldı. Kırklareli'ne dönen ve yaklaşık 10.000 civarında olan muhacirlerin işe sıkıntısı çektiği tespit edilince Dahiliye Nezareti tarafından İşe Müdüriyet-i Umûmîyesi'ne gönderilen telgrafta; muhacirlerin içine düştüğü sıkıntının devletın itibarını zede-

²⁰ BOA, DH-ŞFR, 85/10.

²¹ BOA, DH-ŞFR, 97/108.

²² BOA, DH-ŞFR, 94/79.

diğine dikkat çekilerek bedeli muhacirin tahsisatından ödenmek üzere 5.000 kilo şeker ve 20.000 kilo baklanın İaşe Müdüriyeti tarafından muhacirlere tahsis edilmesi istendi²³.

Nakil Vasıtalarının Temin Edilmesi

Muhacirin Müdüriyeti'nin karşılaştığı ikinci büyük sorun nakil vasıtalarının yetersizliğiydi. Sorunun başlıca sebebi muhacir sevkıyatının Anadolu'daki yabancı askerler (Alman, Avusturya askerleri ile İtilâf esirleri)²⁴ ile terhis edilen Osmanlı ordusunun sevkıyatıyla aynı günlere rastlamasıydı²⁵. Mütarekenin 15. ve 20. maddeleri gereği nakil vasıtalarının, İtilâf Devletlerinin denetimine bırakılması, sorunu derinleştiren bir başka husustu²⁶. Bütün bunlar muhacirlerin sevk ve iadesini zorlaştıran unsurlar olarak Muhacirin Müdüriyeti'nin önünde duruyordu.

Muhacirin Müdüriyeti sorunların bilincinde kendisine verilen görevi yerine getirmek için büyük bir özveriyle işe başladı²⁷. İstanbul'da toplanmış olan bir kısım muhacir ve mülteci, 1 Kasım-20 Aralık 1918 tarihleri arasında düzenlenen 9 vapur seferiyle Anadolu'nun muhtelif yerlerine sevk edildi. 10 Kasım'da Reşit Paşa, 17 Kasım'da Giresun Vapuru bir kez Trabzon ve Batum'a, Turan Vapuru iki defa ve Kızılırmak Vapuru da bir defa Trabzon'a muhacir sevk etti²⁸.

Mevcut şartlar dikkate alındığında, Müdüriyetin kısa sürede nakil vasıtaları temin etmesi ve sevkıyata başlaması takdire şayandı. Fakat bu yeterli değildi. Çünkü on binlerce insan kış gelmeden memleketlerine dönmek istiyordu. Bu yüzden bir kısım muhacir, Müdüriyetin sevk etmesini beklemeden, kendi imkanlarıyla başta İstanbul olmak üzere çeşitli mer-

²³ BOA, DH-KMS, 52-2/4.

²⁴ ATASE, İSH, K. 48, G. 3, B. 3-1; K. 67, G. 142, B. 142-1, 2, 3, 4.

²⁵ Terhis hususunda geniş bilgi için bkz. Selçuk Ural, *Vilâyet-i Şarkiye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilâf Devletleri Tarafından Kontrolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002, s. 45-56.

²⁶ Maddelerle ilgili olarak bkz. Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 62; Tefik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütarekesi Anlaşması", *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1967, s. 572; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Ankara 1989, I, 12-14.

²⁷ *Atı*, nr. 329, 5 Kanunievvel 1334 (5 Aralık 1918).

²⁸ *Atı*, nr. 346, 22 Kanunievvel 1334 (22 Aralık 1918).

kezlere ya da memleketlerine dönmeye çalışıyordu²⁹. 20 Aralık 1918'e gelindiğinde hem hükümet tarafından, hem de kendi imkanlarıyla dönenlerin sayısı 62 bini buldu³⁰. Kendi imkanlarıyla dönmeye çalışanlar ilk anda haklı gözükseler bile hükümetin bilgisi dışında ve onayını almadan hareket ettiklerinden memleketlerine ulaştıklarında kendilerini barınma ve işe gibi sıkıntılar beklemekteydi. Bunun içindir ki Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat Bey, Mebusan Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada; muhacirlerin mağdur olmamaları için memleketlerine iade edilecekleri hususunda hükümete güvenmelerini ve bu hususta verilecek emirlere uymalarını, aksi takdirde düzensizliğin baş göstereceğini ifade etmek zorunda kaldı³¹.

II- Sevk Programının Tespiti

Hükümetin gayrimüslim muhacirleri memleketlerine gönderme kararı almasından sonra üzerinde durulan en önemli konu sevkıyatın hangi esaslar dahilinde yapılacağıydı. Bu kapsamda ilk olarak muhacirlerden seyahat belgesi istenmemesi, bunun yerine trene bindirilenlerin isimlerinin yer aldığı bir liste yapılması, sevki gecikenlerin sevk edilecekleri güne kadar işlerinin sağlanması ve Harbiye Nezareti'nin uygun bulmasından dolayı haftada iki gün tren seferi yapılması kararlaştırıldı³². Bu hususlar programın ilk adımı olması hasebiyle önemliydi. Fakat yeterli değildi. Nezaret programın esasları üzerindeki çalışmalarını tamamlayarak 18 Ekim ve 23 Ekim 1918'de ilgili vilâyetlere duyurdu. Buna göre uyulması gereken kurallar şöyle sıralanıyordu:

- 1- Her vilâyet ve sancak merkezinde dönmek isteyen muhacirlerin miktarı ile nereli olduklarının tespit edilmesi,
- 2- Muhacirlerin dönüşlerinde ve iskânlarında bir sorun yaşanmaması için sayılarının zamanında ve tam olarak bildirilmesi,
- 3- Muhacirlerin huzur ve güven içinde iade edilmesi vilâyetlerin sorumluluğunda olduğundan sevkıyatla ilgili hususların önceden tespit edilmesi ve ona göre iade işlemlerinin başlatılması,

²⁹ Muhacirler büyük merkezlerde dini kurumlarda misafir edildi. Bu hususta İstanbul'da patrikhaneler, küçük merkezlerde metropolitler ve kiliseler öne çıkan kurumlardı (*Atı*, nr. 309, 15 Teşrinisani 1334/15 Kasım 1918).

³⁰ ATİ, nr. 346, 22 Kanunievvel 1334 (22 Aralık 1918).

³¹ İbrahim Ethem Atnur, *a.g.m.*, s. 123.

³² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 181.

4- Bu hususların hayata geçirilmesi sırasında kusuru görülen memurlar hakkında en şiddetli cezanın verilmesi³³.

Nezaret ilk olarak kimlerin sevk edileceği sorununa açıklık getirdi. Buna göre; nakil vasıtalarının yetersizliği ve mevsimin şartları göz önünde bulundurularak muhacirlerden hâlen buldukları yerlerde iş ve güçleriyle meşgul olan ahalinin ilkbaharda sevk edilmesine, bunun dışında kalan ve iskân edilmek isteyenlerin sevkine karar verildi³⁴.

Dahiliye Nezareti, muhacirlerin sağ ve salim şekilde memleketlerine ulaşmalarını sağlamak için vilâyetlere gönderdiği 17 Aralık 1918 tarihli yazıda muhacirlerin sayısının ve nereli olduklarının eksiksiz biçimde belirlenmesini istedi. Bu çalışma iki açıdan önem taşıyordu. Birincisi, sevk edilecek miktar doğru şekilde belirlendiğinde iskân sorunsuz bir şekilde halledilebilecekti. İkinci husus ise, Türk muhacirlerinin, gayrimüslim muhacirlerin sevk ve iskânından dolayı mağdur olmaları önlenmiş olacaktı. Nezaret vilâyetlerden muhacir sayısının bildirilmesi dışında, güvenlik önlemlerinin de alınmasını şart koştu. Dahiliye Nezareti ancak bu önlemler alındıktan sonra, sevkıyatın başlatılmasını emretti³⁵.

Dahiliye Nezareti muhacirlerin sayısının ne şekilde belirleneceğini en ince ayrıntısına kadar belirleyerek vilâyetlere bildirdi. Yapılması gerekenler şöyle sıralanıyordu:

1-Ahalisi kısmen ya da tamamen nakledilen veya nakledilecek Rum ve Ermeni köylerini gösteren bir kroki hazırlanmalıdır.

2-Bu köylerden sevk edilen Rum ve Ermenilerin nüfusu ayrı ayrı bir cetvelde gösterilmelidir.

3-Muhacir kabul eden ve edecek vilâyetler şimdiye kadar hangi köye ne kadar muhacir yerleştirdiklerini gösteren günlük cetveller hazırlayacaklardır.

4-Vilâyetler dahilinde nerelerde, ne kadar ve aslen nereli Rum ve Ermeni muhacir bulunuyor olduğunu gösteren bir cetvel düzenlenmelidir.

5-Ahalisi sevk edilen köylerde kullanılabilir bina ve evlerin miktarıyla buralardaki Türk muhacir ve mülteci miktarı hakkında günlük cetvel hazırlanmalıdır.

³³ BOA, DH-ŞFR, 92/235; 92/236.

³⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 208.

³⁵ BOA, DH-ŞFR, 94/156; 95/209.

Nezaret, vilâyetleri uyararak, cetvellerin 15 günü geçmeyecek şekilde Muhacirin Müdüriyeti'ne göndermesini emretti³⁶.

Sevkiyat, bu ayrıntılar göz önünde bulundurularak başlatıldı. Bütün önlemlere rağmen sevkiyat sırasında birtakım aksamaların olması doğaldı. Bunlar da özellikle İngiliz Yüksek Komiserliği ile patrikhaneler tarafından dile getirildi. Dahiliye Nezareti adı geçen makamların şikayetlerini dikkate alarak, sorunları yerinde görmek için Anadolu'ya bir heyet göndermeye karar verdi. Nezaret, Sadaret'e gönderdiği yazıda patrikhane ve İtilâf temsilcilerinin heyete dahil olmasının hükümetin çıkarlarına uygun olduğunu belirterek, heyetin görevlerini şöyle sıraladı: Muhacirlerin sevk ve iskânlarına ilişkin uygulamaları incelemek, yalnız istasyon ve iskelelerde hâlihazırda bulunan ahalinin sevklerinde ortaya çıkan sorunları tespit etmek ve sevkleri ilkbahara ertelenen muhacirlerin iâşe başta olmak üzere karşılaştıkları sorunları yerinde incelemek.

Görevi bu şekilde tespit edilen heyet, Harbiye Nezareti'nden istenen ödeneğin (8.000 lira) verilememesinden dolayı çalışmalarına başlayamadı³⁷.

Muhacirlerin iskânları noktasında mahalli makamlar iki sorunla karşı karşıya kaldı. Bunlardan ilki iâşe sıkıntısıydı. Savaşın yol açtığı sefalet özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da önemli sosyal bir sorun haline dönüşmüştü³⁸. Dahiliye Nezareti'nin 1919 yılında hazırladığı istatistiğe göre; Trabzon vilâyet nüfusunun %20'si, Erzurum vilâyet nüfusunun %40'ı, Van vilâyet nüfusunun %30'u ve Bitlis vilâyet nüfusunun %35'i çok acilen yardıma muhtaçtı³⁹. Mütareke öncesi Osmanlı Hükümeti'nin aldığı önlemler ve kısıtlı imkânlarla yaptığı yardımlar da sorunu ortadan kaldırmaya yetmemiştir⁴⁰. İkinci sorun ise, 1915'ten önce (Balkan Savaşı sırasında) göç eden muhacirlerin, hükümetin bilgisi ve onayı olmadan memleketlerine dönmek istemeleriydi. Balkan

³⁶ BOA, DH-ŞFR, 101/62.

³⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 208.

³⁸ BOA, DH-KMS, 53-1/81; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)*, Sayı 4 (Haziran 1953), Belge nr. 84; Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Trabzon 1999, s. 485; Kâzım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu* (Yayına Hazırlayan: Enver Konukçu), Erzurum 1990, s. 334-338.

³⁹ *Tasvir-i Efkâr*, nr. 3021, 9 Nisan 1336 (1920).

⁴⁰ Selçuk Ural, "Kurtuluştan Mütarekeye Kadar Trabzon Vilâyeti'nin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu I*, Trabzon 2002, s. 567-579.

muhacirlerinin dönmesi durumunda işe sıkıntısının had safhaya ulaşması kaçınılmazdı⁴¹. Sadaret, duruma müdahale etmekte gecikmedi. Meclis-i Vükelâ toplantısında; Yunanistan'ın Rum çoğunluğu meydana getirmek için muhacir adı altında Güney Rusya Rumlarını Trabzon'a ve İstanbul'a yerleştirmek istediğine dikkat çekilerek, bunların işesinin, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumdan ötürü mümkün olmadığına, üstelik asayişin sağlanması noktasında büyük sorun teşkil edeceğine karar verilerek, kabul edilmelerinin doğru olmadığı sonucuna varıldı⁴².

Kararın, hükümeti muhacirler arasında ayırım yapıyor ithamıyla karşı karşıya bırakacağını göz önünde bulunduran Dahiliye Nezareti kısa süre sonra, orta yol bularak ancak yerli olduklarını ispatlayan muhacirlerin kabul edilmesine karar verdi⁴³. Böylelikle hem her önüne gelen muhacir kabul edilmeyecek, hem de İtilâf Devletlerinin olası tepkilerinin önüne geçilmiş olacaktı. Nezaretin kararına rağmen, bazı mahalli idareciler İtilâf subaylarına verdikleri beyanlarda yerli olmayan Rum ve Ermeni muhacirlerin de kabul edeceklerini ifade etmeleri üzerine, Nezaret duruma müdahale ederek, vilâyetlerden ancak kendilerine verilen emirler doğrultusunda hareket etmelerini istedi⁴⁴. Nezaret, öncelikle Trabzon'dan Batum'a göç etmiş olan Rumların dönüşüne izin verdi. Batum'daki açlığın had safhaya ulaşması uygulamanın buradan başlatılmasında etkili oldu. Nezaret, muhacirler kabul edilirken bazı hususların da açıklığa kavuşturulmasını istemeyi ihmal etmedi. Bunların başında Rumların Batum'a göç etmelerinin sebebi, dönen muhacirlerin sayısı, içlerinde önceden suç işlemiş olanların tespiti geliyordu. Son olarak suç işlemiş olanlar hakkında kanuni işlemlerin yapılmasını da emretti⁴⁵.

Mevcut kurallara ve tanınan kolaylıklara rağmen, mahalli makamları yanıltarak göç etmek isteyen muhacirler de çıkıyordu⁴⁶. Yalan beyanlarda bulunan ve yerlisi olmadıkları hâlde Anadolu vilâyetlerine yerleşmek isteyen muhacirleri kendi milletlerinden olan teşkilat ve cemiyetler yönlend-

⁴¹ BOA, DH-KMS, 55-2/7.

⁴² BOA, BEO, nr. 345705.

⁴³ BOA, DH-ŞFR, 100/163.

⁴⁴ BOA, DH-ŞFR, 91/150; 101/38.

⁴⁵ BOA, DH-ŞFR, 87/90.

⁴⁶ BOA, DH-EUM-AYŞ, 1/43.

dirmekte ve yardım etmekteydi⁴⁷. Bunu yabancı yardım cemiyetlerin yaptığı yardımlar izliyordu⁴⁸.

Yalan beyanlarla binlerce muhacirin gelmeye çalışması Türk ahalinin tepkisini çekmekte gecikmedi. Türk ahali 200.000 civarında Rum'un sözde Bolşevik tehlikesinden dolayı göç etmek istemesini Pontus devleti kurulması için yapılan bir hazırlık olarak değerlendirerek tepki gösteriyordu. Dahiliye Nezareti, taraflar arasında istenmeyen olaylara meydan vermemek için mahalli mülki makamlardan gerekli önlemleri almasını emretti⁴⁹.

III- Malların İadesi

Muhacirlerin memleketlerine iade edilmeleri esnasında üzerinde durulan konulardan biri de malların durumuydu. Başka bir ifadeyle, tehcir sırasında hükümetin muhafaza altına aldığı malların muhacirlere eksiksiz ve doğru bir şekilde teslimi gerekiyordu. Bu amaçla gerekli kanuni düzenleme yapıncaya kadar, vilâyetlere gönderilen emirde malların mutlak surette sahiplerine verilmesini sağlamak için ister İslâm, isterse gayrimüslim olsun vekil ve vasilere malların teslim edilmesi yasaklandı⁵⁰.

Nezaretin bu emrine rağmen, aykırı bazı istekler dile getirilmeye başlandı. Trabzon'daki Ermeni cemaatinin ileri gelenleri vilâyete yaptıkları başvuruda; henüz Trabzon'a dönmemiş olan Ermenilere ait gayri menkullerin Ermeni yetimlerinin ve cemaatinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla patrikhaneye devir ve teslimini istediler. Benzer bir teklif de Trabzon'a gelen İngiliz subayı Smith tarafından dile getirildi. Vilâyet verdiği cevapta; mevcut kanunlar ve emirler çerçevesinde malların devir yetkisinin hükümete ait olduğunu, bu sebeple patrikhaneye malların devredilmesinin mümkün olmadığını ifade etti⁵¹. Vilâyet durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirmeyi de ihmal etmedi. Nezaret gönderdiği cevabi yazıda;

⁴⁷ BOA, DH-ŞFR, 54-3/33.

⁴⁸ K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, 59. Bu cemiyetlerin başında Amerikan Yakınoğu Yardım Cemiyeti geliyordu. Cemiyet 1919 yılında Anadolu'da yürüttüğü çalışmalar sırasında Rum ve Ermenilere büyük miktarda yardımda bulundu (Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Ankara 1975, I, 165). Cemiyet yetkilileri Türk muhacirlerine de yardım yapacaklarını söylemelerine karşın elle tutulur bir yardım yapmadılar (ATASE, İSH, K. 206, G. 114, B. 114-1; *Albayrak*, nr. 29, 31 Teşrinievvel 1335/31 Ekim 1919).

⁴⁹ BOA, DH-ŞFR, 107/93.

⁵⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 236.

⁵¹ BOA, DH-KMS, 54-2/45.

henüz memleketlerine dönmemiş olan muhacirlere ait gayri menkullerin ne şekilde teslim edileceğine dair bir kanun layihasının düzenlenerek Meclis-i Vükelâ'da görüşüleceğini, o güne kadar malların iadesiyle ilgili isteklerin uygulanma imkânı bulunmadığını ifade etti⁵².

Malların iadesi çerçevesinde karşılaşılan ikinci sorun, ilkinde oranla çok daha büyüktü. O da, hükümetin emrine rağmen, gayrimüslimlerin evlerini kullanan bir kısım asker ve sivil Türk ahalinin, bunları iade etmemekte direnmesiydi. Maliye Nezareti 6 Kasım 1918'de vilâyetlere gönderdiği yazıda; Sadaretin emri doğrultusunda ev ve tarlaları geçici olarak kullanan ahaliye derhâl tebligatta bulunularak, gayri menkullerin boşalttırılmasını istedi⁵³. Maliye Nezareti, Dahiliye Nezareti ile de işbirliğine giderek, bu husustaki gelişmeleri ve uygulamaları yakından takip etti⁵⁴.

Menkul ve gayri menkullerin iadesiyle ilgili sorunlardan biri de, tehirden önce (Balkan Savaşı esnasında) göç eden muhacirlere ait malların durumunu açıklığa kavuşturmaktı. Çünkü memleketlerine dönenler sadece 1915'te göç ettirilenler değildi. Balkan Savaşı sırasında göç eden gayrimüslimler de geri dönmeye başlamışlardı. Dolayısıyla bunlara ait mallara ilişkin bir düzenleme yapmak gerekiyordu. Dahiliye Nezareti bir yandan böyle bir düzenleme üzerinde çalışırken, diğer yandan hareket tarzı belirleninceye kadar malların korunmasına karar verdi⁵⁵.

Dahiliye Nezareti, 24 Aralık 1918'de malların iadesi hususunda önemli bir karar aldı. Buna göre; Ermeni ve Rumlara ait kilise, okul ve diğer gayri menkuller din ve cemaat görevlilerine teslim edilebilecekti. Muhacirlerin mallarına hemen kavuşmalarını sağlamak için alınan bu karara rağmen, bazı vilâyetlerde dini görevlilerin ve cemaatlerin gayri menkulleri teslim almaktan sarfı nazar ettikleri tespit edildi. Bu gelişme üzerine Adliye Nezareti'nden ne şekilde hareket edileceğine dair görüş istendi. Verilen cevapta; malların mahalli makamlarca tanınan din ve cemaat görevlilerine teslimi için teklif götürülmesi, kabul etmemeleri durumunda ısrar edilmemesi ve malların hükümet makamlarınca teslim edilmesinin doğru olacağı ifade edildi⁵⁶.

⁵² BOA, DH-KMS, 54-2/45.

⁵³ *Atı*, nr. 300, 6 Teşrinisani 1334 (6 Kasım 1918).

⁵⁴ BOA, DH-ŞFR, 97/64.

⁵⁵ BOA, DH-ŞFR, 86/62.

⁵⁶ BOA, DH-ŞFR, 94/230.

IV- Yetimlerin İadesi

Geçici sevk ve iskân kararı uygulanırken, Ermeni yetimlerin bir kısmı devlet tarafından koruma altına alınırken, bir kısmı da Türk ailelerinin himayesine verilmişti. Dolayısıyla Ermeni muhacirlerinin iadesiyle birlikte gündeme gelen hususlardan biri de Ermeni yetimlerinin aile ve akrabalarına teslim edilmesiydi. İade ve iskân kararının alınmasıyla eş zamanlı olarak küçük yetimhaneler kapatılarak, buralardaki yetimler büyük merkezlere sevk edildi. Hükümet, bu yolla bir yandan masrafları azaltmayı, diğer yandan da yetimlerin, akrabalarına daha kısa sürede teslimini sağlamayı hedefliyordu⁵⁷.

Hükümet ve Dahiliye Nezareti doğal olarak bunların tesliminden yandı. Fakat aşırılığa kaçarak iadelerin sosyal kargaşaya yol açması da arzu edilmiyordu. Bu nedenle Dahiliye Nezareti vilâyetlere gönderdiği genelgede Müslümanlarla evlenen ve eşinden ayrılmak niyetinde olmayan Ermeni kadınlarına baskı ve şiddet uygulanmamasını ve yetimlerin iadeleri için dini temsilciler tarafından yapılacak başvuruların öncelikle Nezarete bildirilmesini istedi⁵⁸.

Dahiliye Nezareti, 21 Ekim 1918, 5 Kasım 1918 ve 18 Ocak 1919'da yetimlerin ne şekilde teslim edileceğini içeren genelgeler yayınladı. Buna göre; yetimler Ermeni cemaati teşkilatı olan yerlerde bunlara teslim edilirken, teşkilatların olmadığı yerlerde akrabalarının başvuracağı güne kadar yerel yönetimler tarafından korunmaya devam edecekti. Yerel yönetimler koruma altındaki yetimlerin akrabaları tarafından yapılacak başvuruları titizlikle inceledikten ve beyanlarının doğru olduğunu tespit ettikten sonra çocukları teslim edeceklerdi⁵⁹. Muhacirlerin sevk ve iskânı zaman alacağından devletin himayesindeki yetimlerin mağdur edilmemeleri önem verilen konuların başında geliyordu. Nezaret tarafından 11 Mart 1919'da Bitlis Vilâyeti'ne gönderilen bir telgrafta yetimlerin himayesi konusunda şu hususlara dikkat çekiliyordu:

“Civar ve mezkûr vilâyette bulunan Ermeni ve Rum etfâlin sevk ve nakile tâbi tutulmamış olmalarına nazaran bunlara seferberlik tahsisatından ifa-ı muavenete imkân yoksa da bu kâbil etfâlin sefil hâle terkleri caiz olamayacağına ve vilâyat-ı müstahlasa için verilen tahsisat-ı fevkalâdeden

⁵⁷ BOA, DH-KMS, 54-3/33.

⁵⁸ BOA, DH-ŞFR, 99/110.

⁵⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 206.

hidemat-ı mahalliye için dahi sarfiyat icra olunacağı gibi, tahsisat-ı mezkûre yalnız düçar-ı istilâ olan mahallere mahsus olmayıp harbiyeden dolayı tahliye edilen ve düçar-ı zarar olan mahallerin dahi istifade edebileceği ol babdaki kararnamenin birinci maddesinde muharrer bulunmasına nazaran etfâl-i mezkûrenin merkezde tedarik olunacak bir yere celb ve himayeye iş bu tahsisattan muvaffakaten iâşe vesaire ihtiyacatın temini ve şu kadar ki bunlara müddet-i medide muavenet ifası da kabil olmayacağından mensup oldukları cemaatler rüesa-i ruhaniyesiyle görüşülerek cemaatlerince tesellüm ve himaye edilmeleri esbabına tevessül olunması”⁶⁰.

Yetimlerin teslimi konusunda ortaya çıkan sorunlardan biri de bazı Ermenilerin herhangi bir yetkiliye haber vermeden Türklere başvurarak yetimleri istemeleriydi. Polis Müdüriyet-i Umûmîliği, Dahiliye Nezareti’ne 27 Kasım 1918’de gönderdiği yazıda; Ermeni cemaatine mensup bazı kişilerin polis merkezlerine başvurmaksızın İslâm hanelerindeki Ermeni yetimlerini istediklerini, verilmediği takdirde zorla alacakları yönünde tehditler savurdıklarını belirterek yetimlerin polis müdürlüklerince toplanarak patrikhane veya temsilciliklerine teslim edildiğini, izinsiz başvuruları önlemek ve taraflar arasında yanlış anlamalara meydan vermemek için yetimlerin patrikhane tarafından tayin edilecek memurlara teslimi hususunda patrikhane nezdinde girişimde bulunulmasını istedi. Dahiliye Nezareti, Polis Müdüriyeti’nin yazısına dayanarak gerekli girişimlerde bulunması için Adliye Nezareti’ne başvurdu. Adliye Nezareti, 3 Aralık 1918’de Patrikhane’yi uyararak, yetimlerin önceden olduğu gibi Osmanlı makamları ile patrikhanenin görevlendirdiği kişiler tarafından toplanmaya devam edileceğini, bunların dışında kalanların Türklere başvurmamaları için gerekli önlemlerin alınmasını sağladı.

Muhacirlerin dönüşüyle birlikte Ermeni Patrikhanesi’nin Türklere evli Ermeni kadınlarının zorla alıkonulduğunu iddia eden şikayetlerinde artış gözlenmeye başlandı. 26 Mart 1919’da Sivas Vilâyeti’ne gönderilen telgrafta; Ermeni Patrikhanesi’nin Amasyalı Gabran adlı bir Ermeni’nin beyanına dayanarak Hekimhan ve Deveci’deki bir çok Türk ailesinin Ermeni kadın ve çocuklarını alıkoyduğu ve başvurulara rağmen teslim etmediklerini iddia eden şikayetine yer veriliyordu⁶¹. 10 Haziranda Elaziz Vilâyeti’ne gönderilen telgrafta ise, Arapgirin Çeki köyünde Şatıroğlu Mustafa

⁶⁰ BOA, DH-ŞFR, 97/104.

⁶¹ BOA, DH-KMS, 50-1/73.

Efendi'nin Meryem Abdalyan adında bir Ermeni kızını, gelini olduğu iddiasıyla alı koyduğu iddiasına yer verilerek gerekli incelemenin derhâl başlatılması istendi⁶².

Dahiliye Nezareti, bu tür iddialara temkinli yaklaşırken, gerçeğin ortaya çıkarılması için iddiaların incelenmesini de ihmal etmiyordu. Bu yapılmadığı takdirde unsurlar arasındaki ilişkilerin bozulması ve toplumsal barışın yara alması kaçınılmaz olabilirdi. Elaziz Vilâyeti tarafından yapılan incelemede gerçeğin çok farklı olduğu anlaşıldı. Meryem Abdalyan ile ilgili iddialar Keban Kaymakamlığı tarafından araştırıldı. Kaymakamlık adı geçen kadının ifadesinin alınması için bir memur ve iki de Ermeni cemaatinin temsilcisinden oluşan bir heyeti görevlendirdi⁶³. Meryem Abdalyan 15 Temmuzda verdiği ifadesinde zorla alıkonulduğu iddialarını yalanlayarak, eşinden ve 5 aylık oğlundan ayrılmak niyetinde olmadığını içeren tutanağı el yazısıyla imzalayarak heyete teslim etti⁶⁴.

Türklerle evli Ermeni kadınların eşlerinden ayrılmayacaklarını ortaya koyan belgelere rağmen Ermeni Patrikhanesi, belgelerin korku ve tehditlerle elde edildiğini öne sürerek bunların geçerliliğinin bulunmadığını savunuyordu. Bu nedenle ifadelerin Ermeni temsilcilerinin önünde alınmasını istiyordu. Sivas Vilâyeti'nde meydana gelen benzer bir olay üzerine Dahiliye Nezareti, cemaatlerine veya ailelerine dönmeyi reddeden kadınların merkez sancağına getirilmesini ve Ermeni cemaati vekilinin huzurunda ifadelerinin alınmasını ve bu usulün bundan sonra meydana gelen bütün şikayetler için uygulanmasını önerdi⁶⁵. Benzer gelişmeler Elaziz Vilâyeti'nde yaşanınca Vilâyet, Türklerle evli Ermeni kadınlarının eşlerinden ayrılmaları için zor kullanmalarının mümkün olup olmayacağı hususunda direktif istedi. Nezaret 1 Ağustosta verdiği cevapta; hükümetçe böyle bir zorlamanın yapılamayacağını, nikâhı geçersiz görenlerin mahkemeye başvurmaları gerektiğini belirttikten sonra, kadına ailesi ve Ermeni cemaatinin temsilcilerinin huzurunda eşinden ayrılıp ayrılmayacağı sorularak alınacak cevabın bir tutanakla kayıt altına alınmasını ve ona göre hareket edilmesini emretti⁶⁶. Nezaret, vilâyete gönderdiği diğer bir

⁶² BOA, DH-KMS, 50-2/41-3.

⁶³ BOA, DH-KMS, 50-2/41-5.

⁶⁴ BOA, DH-KMS, 50-2/41-4.

⁶⁵ BOA, DH-ŞFR, 107/52.

⁶⁶ BOA, DH-ŞFR, 102/236.

telgrafta ise Ermeni yetimlerin Ermeni cemaati olmayan yerlerde 6 Şubat 1919 tarihli genelge esas alınarak teslim edilmesini istedi⁶⁷.

V- Muhacirlere Tanınan Muafiyetler

Muhacirlerin memleketlerine iade edilmeleri tek başına yeterli değildi. Esas sorunların, sevk sırasında değil, iskân sonrasında başlayacağını tahmin etmek zor değildi. Çünkü muhacirlerin mülklerine ve eşyalarına kavuşmaları ve hayatlarını yeniden düzenlemeleri zaman alacaktı. Bu sebeple Dahiliye Nezareti, muhacirlerin ekonomik açıdan bir iki yıllığına da olsa rahat nefes almalarını sağlamak için Maliye Nezareti ile görüşmeler yaptı. Görüşmelerin ana konusu muhacirleri bazı vergilerden muaf tutarak onların maddi durumlarını düzeltmelerine imkân tanımaktı. Dahiliye Nezareti'nin girişimleri sonucunda muhacirler iki yıl süreyle Temettü vergisinden muaf tutuldular. Ayrıca Nezaret, Sadarete bir yazı göndererek; I. Dünya Savaşı sırasında muhacir ve mülteci durumuna düşmüş olanların 13 Haziran 1918 tarihli kanunla bazı vergilerden muaf tutulduklarından memleketlerine dönen gayrimüslim muhacirlerin de kanundan yararlanmalarının siyaseten uygun bulunduğunu belirterek, bu hususta gerekli düzenlemelerin yapılmasını istedi⁶⁸.

Muhacirler için tanınan ayrıcalıklardan biri de askerlikten muaf tutulmalarıydı. Anayasaya aykırı olmasına rağmen böyle bir kararın alınmasında İtilâf Devletlerinin ısrarları önemli rol oynadı. İtilâf Devletlerinin Rum ve Ermeni askerlerinin kalıcı barış antlaşması imzalanıncaya kadar terhis ve bir daha silâh altına alınmamalarını istemeleri üzerine, Harbiye Nezareti'nin uygun bulması üzerine hem erlerin, hem de muhacirlerin askerlikten muaf tutulmalarına karar verildi⁶⁹.

Hükümetin getirdiği kolaylıklar sadece bazı muafiyetler getirmekle sınırlı kalmadı. İskân edilen muhacirlere imkânlar ölçüsünde tohumluk ve iaşe yardımı yapıldı. Zira iade ve iskân çalışması muhacirlerin trene doldurulup memleketlerine sevk edilmesinin ötesinde insani boyutu öne çıkan bir faaliyetti. Hükümet sevk öncesi ve esnasında muhacirlerin her türlü ihtiyacını karşılamak için büyük çaba sarf etti. Bu kapsamda sadece

⁶⁷ BOA, DH-ŞFR, 96/223. Geniş bilgi için bkz. İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005.

⁶⁸ BOA, Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiyye Evrakı (DH-İ-UM), 20-18/12-55.

⁶⁹ ATASE, İSH, K. 169, G. 81, B. 1, 2.

sevk edilmekte olanlara değil, sevk edilmeyi bekleyen ve özellikle yardıma muhtaç muhacirlere iaşe yardımında bulundu. Bunların dışında sevk edilmek için başka yerlerden vilâyetlere sevk edilen muhacirlere de yardım yapıldı. Yalnız tahsisatın yanı sıra vilâyetlerin imkânlarının kısıtlı olmasından dolayı iaşe yardımı bir ayla sınırlandırıldı⁷⁰. İngiliz Yüksek Komiserliği, hükümetin muhacirlere yaptığı yardımın aynısının mültecilere de yapılmasını istedi. Bu istek hükümet tarafından olumlu karşılanmadı. Zira 230.000 kişiye yapılan masraf 6.000.000 liraya ulaşmışken, en az bu kadar olacağı tahmin edilen mültecilere de aynı miktarda paranın harcanmasına ülkenin mali durumu imkân vermiyordu⁷¹.

VI- Siyasî Amaçlı Yer Değişiklikleri

Karşılaşılan sorunlardan biri de, muhacirlerin İtilâf Devletleri temsilcilerinin, patrikhanelerin ve bazı cemiyetlerin birtakım siyasi amaçlar doğrultusunda belli bölgelere ve merkezlere yerleştirilmek istenmesiydi. Rumlar Batı Anadolu ve Doğu Karadeniz'e, Ermeniler ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleşmeleri hususunda telkinlere maruz kalıyorlardı. İngiliz ve Yunan hükümetlerinin Anadolu'yu parçalama politikasının sonucu olan bu yönlendirmeler hem hükümet, hem de vilâyetlerce tepkiyle karşılanıyordu⁷². Dahiliye Nezareti, Edirne, Ankara, Konya, Trabzon, Kastamonu ve Bursa vilâyetlerine gönderdiği bir yazıda Rumların belli siyasi amaçlar doğrultusunda buldukları yeri terk etmelerinin yanı sıra, muhacirlerin memleketlerine dönmeyerek İzmir'e gitmelerine izin verilemeyeceğine dair Meclis-i Vükelâ'nın karar aldığını belirterek, mülki makamları bu tür nüfus hareketlerine karşı uyararak zorunda kaldı⁷³.

Siyasî amaçlı yer değişikliklerinin bir kısmı Elviye-i Selâse üzerinden yapılmaya çalışılıyordu. Bölgenin İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilmesinden sonra, Güney Rusya ve Kafkasya'dan getirtilen gayrimüslim muhacirlerin bir kısmı gizli cemiyetler aracılığıyla bölge üzerinden Trab-

⁷⁰ BOA, DH-ŞFR, 95/209.

⁷¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 228-232.

⁷² BOA, DH-KMS, 20-17/12-60; 49-2/42.

⁷³ BOA, DH-ŞFR, 104/290. Hükümetin aldığı karara rağmen, Rum cemiyetleri gizli yollarla Batı Anadolu'ya yüz binlerce Rum sevk ettiler. Geniş bilgi için bkz. Selçuk Ural, "Milli Mücadele'de Yunanlılaştırma Hareketinin Siyasi Kolu: Yunan Fevkalade Yüksek Komiserliği", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 18 (Erzurum 2001), s. 309-319.

zon, Samsun ve İzmir'e sevk edilmeye çalışılıyordu. Bu gelişmeyi yakından izleyen Harbiye Nezareti, Dahiliye Nezareti'nin dikkatini çekerek, Elviye-i Selâse'den gelen muhacirlerin kabul edilmemesi için mahalli mülki makamların uyarılmasını istedi⁷⁴.

Hükümeti ve mahalli makamları sıkıntıya sokan hususlardan biri de muhacir adı altında Rum çetelerinin Doğu Karadeniz'e sızmak istemeliydi. Esasında bu sorun alınan önlemlere karşın 1921 yılına kadar devam edecek bir sorundu. Komitecilerin amacı Karadeniz bölgesinde bir Pontus devleti kurmaktı⁷⁵.

Bir şekilde Anadolu sahillerine giren komiteciler derhal kolluk kuvvetleriyle çatışmaya giriyorlardı. Böylelikle mütarekenin 7. ve 24. maddelerinin uygulanmasına zemin oluşturmayı plânlıyorlardı. Harbiye Nezareti tarafından 25 Mart 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; komitecilerin herhangi bir olaya meydan vermeden yakalanması için gerekli önlemlerin alındığını, buna ek olarak mülki makamların da uyanık ve askeri makamlara yardımcı olmasını istedi. Dahiliye Nezareti de iki gün sonra yazının gereğini yerine getirerek mülki makamları uyardı⁷⁶.

Komitecilerin Doğu Karadeniz bölgesine gizli yollarla girişinde İzmir'in işgalinden sonra artış gözlemlendi. Erzurum Valiliği, 15. Kolordu Komutanlığı'ndan aldığı bilgiye dayanarak 31 Temmuz 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta; Rumların Pontus Hükümeti'ni kurmak amacıyla Trabzon'a çok miktarda çete sokmaya çalıştıklarını bildirdi⁷⁷. Bu haber üzerine, hükümet vilâyet ve sancaklara gönderdiği bir yazıda; İtilâf ve özellikle Yunan gemilerinin yakından izlenmesini, durumlarından şüphelenilenlerin karaya çıkarılmaması talimatını verdi⁷⁸. Bu arada Harbiye Nezareti de, Sadaret'e gönderdiği bir tezkerede; Batum'da toplanan ve Kızılhaç heyetleri adı altında Karadeniz sahillerine çıkarılmaya çalışılan Rum çetelerinin engellenmesi için vilâyetlerin gerekli önlemleri almasını ve 15. Kolordu'ya yardımcı olmalarını istedi⁷⁹.

⁷⁴ BOA, DH-KMS, 54-3/33.

⁷⁵ BOA, DH-KMS, 50-2/56.

⁷⁶ BOA, DH-KMS, 49-2/2.

⁷⁷ BOA, DH-KMS, 53-3/15.

⁷⁸ BOA, DH-KMS, 49-2/29.

⁷⁹ *HTVD*, Sayı 9 (Eylül 1954), Belge nr. 198, 202.

VII- Türk Muhacirlerin Durumu

Muhacirlerin iadesi sırasında göz önünde bulundurulması gereken hususlardan biri de Türk muhacirlerin durumuydu. Bilindiği gibi Kafkasya Cephesi'nde 1915-1918 yılları arasında yaşanan askeri olaylardan dolayı yüz binlerce Türk muhacir durumuna düşerek iç bölgelere, gayrimüslim muhacirlerin boşalttıkları köylere, evlere yerleştirilmişti.

Gayrimüslim muhacirler geri dönerken Türk muhacirlerin barındıkları evlerden programsız ve plânsız bir şekilde çıkarılmaları ve kendi kaderlerine terk edilmeleri büyük sorun yaratabilirdi. Buna meydan vermemek niyetinde olan Dahiliye Nezareti, vilâyetlere gönderdiği bir yazıda; herhangi bir emir verilmeden Türk muhacirlerini barındıran vilâyetlerin harekete geçmemelerini, hele hele sevkıyat yapmamalarını emretti⁸⁰. Emre rağmen, bazı vilâyetlerin Türk muhacirlerini evlerini boşaltmaya ve hatta başka yerlere göndermeye başladıkları haber alınınca, Nezaret ikinci bir yazıyla bu tür davranışların ülkede karışıklığa neden olacağını ve senelerden beri iâşe, sağlık ve barınma gibi sıkıntılara göğüs germek zorunda kalan muhacirlerin daha fazla perişan olmamaları için iadenin kesinlikle durdurulmasını istedi⁸¹. Zira gayrimüslim muhacirleri iskân edelim derken Türk muhacirlerinin durumunu içinden çıkılmaz bir hâle getirmek Dahiliye Nezareti'nin ve Hükümetin arzuladığı bir şey değildi.

Her iki telgraftan hükümetin Türk muhacirleriyle ilgili sorunları bir şekilde hallettikten sonra, gayrimüslim muhacirlerin memleketlerine iade edilmesi yönünde bir yol izleyeceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu anlayışın devamı niteliğinde 26 Ocak 1919'da ilgili vilâyetlere gönderilen yazıda Türk muhacirlerle ilgili şu hususlara dikkat çekildi:

1-Açıkta kalan Müslüman muhacir ve mültecinin sefaletе düşmemesi için uygun bölgelere dağıtılmaları ve iskân edilmesi şarttır.

2-Bazı bölgelerde sahipleri gelmeden Müslümanların tasarrufundaki evlerden çıkmaya zorlanmamalıdır. Aksi durumda gereksiz sefaletе düşeceklerdir.

3- Zaman içerisinde başka yerlere sevk edilen Türk muhacir ve mültecilerin bütün ihtiyaçları karşılanmalıdır.

4-Sorumsuzca hareket eden memurlar cezaya çarptırılacaktır⁸².

⁸⁰ BOA, DH-ŞFR, 86/154.

⁸¹ BOA, DH-ŞFR, 84/116.

⁸² BOA, DH-ŞFR, 95/256.

Türk muhacirlerle ilgili bu önlemler alınırken, diğer taraftan da gayrimüslim muhacirlere ait evlerin boşaltılması için çalışmalara başlandı. Çünkü gayrimüslim muhacirlerden bazıları memleketlerine döndükleri hâlde evlerine yerleşememişlerdi. Mevcut halin bu şekilde uzun süre devam etmesi mümkün değildi. Kaldı ki hükümetin buna göz yumması da kabul edilemezdi. Bu sebeple mahalli makamlar ciddi şekilde uyarılarak evlerin en kısa sürede boşaltılması emredildi⁸³.

Memleketlerine dönen gayrimüslim muhacirlerin sayısında meydana gelen artış, Türk muhacirlerin durumunu tam bir belirsizliğe itti. Çünkü hükümet birtakım kararlar almasına rağmen, oturdukları evleri sahiplerine iade eden Türk muhacirler kendilerine yeni ev ve yerler tahsis edilmediği için ortada kalıyorlardı. Türklerle ilgili sorunların bir an önce halledilmesi gerekiyordu. Aksi takdirde hükümetin büyük önem verdiği iç barış Türklerin mağdur edilmesiyle sıkıntılı başka bir döneme girebilirdi⁸⁴. İç barışı tehdit eden diğer bir gelişmede Elviye-i Selâse’de yaşandı. Bilindiği gibi Kars 13 Nisan 1919’da İngilizler tarafından işgal edildi⁸⁵. 30 Nisan 1919’da da Ermeniler Kars’ın idaresini üstlendi⁸⁶. Ermeniler bölgeyi Ermenistan’a bağlamak için Türkleri katletmeye başlayınca yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Türkler kabileler hâlinde Osmanlı Devleti’ne sığınmaya başladı. Erzurum Valisi Münir Bey, Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta Ermeni zulmünden dolayı yarım milyon Türkün Osmanlı Devleti’ne, ya da İran’a sığınmak istediğini belirtmektedir ki, bu rakam Ermeni baskısının büyüklüğünü ortaya koymaya yetmektedir⁸⁷. Yeni gelen muhacirler mülki ve askeri makamların yardımlarıyla Trabzon, Erzurum Vilâyetleri ile Bayezid Sancığı’na yerleştirilmeye çalışıldı. Trabzon Vilâyeti tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta muhacirlerle ilgili şu ifadeler yer verilmekteydi:

“Bir müddetten beri Batum ve Erzurum tarikiyle yüzlerce Karanlı aileler Ermeni zulmünden can ve namuslarını kurtarmak amacıyla vilâyetimize sığınmışlardır. İmkânlar nispetinde misafirhanelere yerleştirilen bu ailelerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmaktadır. Fakat vilâyet ahalisine

⁸³ *Atı*, nr. 298, 4 Teşrinisani 1334 (4 Kasım 1918).

⁸⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 248.

⁸⁵ ATASE, İSH, K. 80, G. 33, B. 33-2; Fahrettin Kırzioğlu, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)’daki Millî Mücadele’de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*, (Türk Tarih Kurumu Ayrı Basım), Ankara 1985, s. 133.

⁸⁶ G. Jaeschke, *a.g.e.*, s. 44.

⁸⁷ BOA, DH-KMS, 53-2/104.

bile iâşe ihtiyacı karşılanamazken gelen bu muhacirlerle birlikte vilâyetin mevcut durumu iyice bozulmaya başlaması muhtemeldir. Hem iâşe açısından hem de diğer muhacirlerin daha fazla sefaletle düçar olmamaları için Kars ve havalisinde Ermeniler tarafından yapılmakta olan tazyik ve imha siyasetinin meni, ve ahalinin can ve mallarının emniyet içerisinde asli yerlerinde ikamet ettirilmesi için devletçe teşebbüste bulunulması maruzdur”⁸⁸.

Muhacirlerin iâşe ve barınma ihtiyaçları vilâyetlerce karşılanıyordu. Van Vilâyeti 5 Haziran 1919’da Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta; evleri Rum ve Ermeniler tarafından yakılan Türk muhacirlerin Van vilâyeti dahilinde sağlam olarak kalan gayrimüslimlerin evlerine yerleştirmek zorunda kalındığını belirtmekteydi⁸⁹. Benzer ifadelere Karabekir Paşa’nın 16 Temmuz 1919’da Erzurum Vilâyeti’ne gönderdiği tezkerede de yer verildi. 15 Temmuzdan itibaren Horasan’daki birlikleri denetlemekte olan Karabekir Paşa, Kars ve Kağızman’dan binlerce insanın her şeylerini terk ederek, sırf can ve namuslarını kurtarmak amacıyla aç ve perişan bir hâlde kendilerine iltica ettiğini, mülteci kabilelerinden bir çoğuna bizzat tesadüf ettiğini, maruz kaldıkları uygulamaları bir de onların ağzından dinlediğini, son olarak Ermeni katliamlarının ve buna bağlı olarak artan Türk göçünün Vilâyât-ı Şarkiyye ahalisi üzerinde büyük tepkiye yol açtığını yazmaktaydı⁹⁰.

Hükümet, hem Elviye-i Selâse’den gelen muhacirleri kabul etmek, hem de Vilâyât-ı Şarkiyye’de unsurlar arasında çıkması muhtemel çatışma ve asayişsizliğin önüne geçmek için Erzurum ve Van vilâyetleri ile Erzincan Sancağı’na gayrimüslim muhacirlerin sevkini durdurdu. Eğer bu karar alınmasaydı mütarekenin yirmi dördüncü maddesinin hayata geçirilmesi için uygun ortam meydana gelecekti. Zira madde bölgede asayişsizlik çıkması durumunda İtilâf Devletlerine işgal hakkı tanıyordu⁹¹. Hükümetin, bölgenin durumunu gözeterek ve unsurlar arasında yeni çatışmalara meydan vermemek için aldığı bu karar Anadolu’da görev yapan İtilâf subayların kaleme aldığı raporlarda çarpıtıldı. Subaylar raporlarında Türkler ile gayrimüslim unsurlar arasında derin huzursuzluğun olduğunu iddia edeceklerdi⁹².

⁸⁸ BOA, DH-KMS, 53-4/17.

⁸⁹ BOA, DH-KMS, 53-1/39.

⁹⁰ BOA, DH-KMS, 53-3/15.

⁹¹ Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Ankara 1997, s. 173.

⁹² B. Şimşir, *a.g.e.*, I, 231-236.

S o n u ç

Yukarıda ana hatlarıyla ifade edilmeye çalışılan sorunlar, mütarekenin getirdiği olumsuzluklara rağmen, Osmanlı hükümetleri tarafından imkânlar nispetinde aşılmaya çalışılmış ve bunda da önemli mesafeler alınmıştır.

Mütareke hükümetleri, gayrimüslim muhacirleri sevk ve iade ederken Türk muhacirlerinin sefalete düşmemelerine de özel bir önem vermişlerdir. Çünkü Türk muhacirlerinin gereksiz yere mağdur edilmeleri ülkedeki sosyal düzenin bozulmasına neden olabilirdi.

Hükümetler, muhacirleri iskân ederken üzerinde durdukları bir başka husus da muhacir adı altında komitacıların Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerine girmelerine engel olmaktı. Komitacıların, adı geçen bölgelerde suni Rum ve Ermeni devlet kurmak niyetinde oldukları bilindiğinden bunlara izin verilmesi durumunda devletin, iskânın dışında çok daha önemli siyasî ve askerî sorunlarla karşı karşıya kalması muhtemeldi.

Savaş boyunca Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis Vilâyetlerinin Rus, Ermeni ve Rum mezalimine maruz kalması muhacirlerin iskânını olumsuz yönde etkilemiştir. Rus ordusunun yanı sıra Ermeni çetelerinin köyleri ve hatta kasaba ve şehirleri yakıp, yıkması muhacirlerin uygun ev, işyeri ve tarla bulmalarını güçleştirmiştir. Elviye-i Selâse'nin işgalinin ardından Ermenilerin plânlı bir şekilde Türkleri göçe zorlaması Osmanlı makamlarının gayrimüslim muhacirlerinin iskânı yönündeki çalışmalarını baltalamıştır. Yani Osmanlı makamları bir yandan güneyden gelen gayrimüslim muhacirleri iskân etmeğe çabalarırken, diğer yandan da Kars ve Sarıkamış'tan gelen yeni Türk muhacirlerine yer açmak zorunda kalmıştır.

Hükümetlerin iyi niyetli çabaları İzmir'in işgaline kadar aralıksız devam etmiştir. Hiçbir hukuki ve siyasi gerekçe yokken Yunanlıların Batı Anadolu'yu işgal etmesi, adil bir barışın yapılacağı ümitlerini suya düşürmüştür.

Osmanlı hükümetlerinin gayrimüslim muhacirlerinin iade ve iskânında aldığı mesafenin en somut göstergesi hiç şüphesiz iskân edilen muhacirlerin sayısındaki artıştır. 1 Kasım 1918 tarihi itibarıyla hükümet tarafından memleketlerine iade edilen gayrimüslim muhacirlerin sayısı 10.601'dir. Bunlardan 7.163 Ermeni ve 2.455 Rum'un iskânı sağlanırken,

1.083 muhacirde sevk aşamasındaydı⁹³. İskân çalışmalarının bir aydır başladığı göz önüne alındığında 10.601 rakamı ciddi bir ilerleme olarak kabul edilebilir. Bu sayı sonraki çalışmalar için ümit vericiydi. Zira dört ay sonra (Mart 1919'da) iskân edilen muhacirlerin sayısı 232.679'a yükseldi⁹⁴. Mayıs ayında ise bu rakam 276.000'e ulaşmıştı⁹⁵.

“THE PROBLEMS CONFRONTED DURING THE SETTLEMENT OF NON-MUSLIM IMMIGRANTS”

Abstract

Ottoman Empire started to struggle of life or death against to Alliance forces with World War I. Armenians, began against to Ottoman Empire as an ally of Russia. For this reason Ottoman government immigrated Armenians with submitting immigration law to south provinces who had acted harmful activities against state. With the connection of withdrawal of Russia from war appeared restitution of Armenians to their old places. The restitution had started just before operation of Mondros Armistice. This operation carried many problems. In this work focused on flourished problems during restitution and inhabiting of the immigrant.

Keywords

Armenians, Greeks, Immigration Law, Ottoman Empire, Mondros Armistice.

⁹³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 180.

⁹⁴ BOA, DH-ŞFR, 94/156.

⁹⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 248.